

कोल्हापूर शहरातील महिला सक्षमीकरणाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास विशेष संदर्भ: जाधववाडी प्रभाग

धनश्री विश्वास सुरवसे

समाजशास्त्र विभाग (संशोधक विद्यार्थिनी)

डॉ. कन्नाडे एम. के.

रा. छ. शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

गोषवारा : मानव समाजात जवळपास पन्नास टक्के प्रमाण स्त्रियांची आहे आज स्त्री शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रात पुरुषाच्या खांद्याला खांदा देऊन काम करताना दिसते. स्त्रीने स्वतःच्या कष्टाने कर्तृत्वाने आणि आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर समाजात मानाचे स्थान प्राप्त केले आहे. आज सर्व क्षेत्रात स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने आघाडीवर असली तरी ते फक्त ठराविक वर्गापुरतेच मर्यादित आहे.

उद्देश :

- महिला सक्षमीकरणाच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे
- सद्यस्थितीत महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे

महिला सक्षमीकरण ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे. महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे समाजाचा, देशाचा विकास असतो. समाज परिवर्तनशील आहे त्याप्रमाणे स्त्रियांची भूमिका, महत्वाकांक्षा, दृष्टिकोण यामध्ये बदल होत आहे. भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीत महिलांकडे, त्यांच्या अधिकाराकडे, व्यक्ती स्वातंत्र्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात आज फरक झालेला दिसतो. पण त्याची व्यापकता वाढणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने दिलेले मुलभूत हक्क आणि अधिकार हा स्त्रियांच्या विकासाचा पाया आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी मुलींची शैक्षणिक, व्यावसायिक योग्यता वाढवणे आवश्यक आहे. याशिवाय राजकीय अधिकाराशिवाय कोणत्याही घटकाला सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होता येत नाही. त्यामुळे स्त्रियांना राजकीय हक्क मिळण्यासाठी राजकारणात 50 टक्के आरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. महिला समाजव्यवस्थेचा अविभाज्य व अनिवार्य भाग आहे. तेव्हा त्यांना सर्वांथीने सक्षम करणे हे समाज, शासन व स्वतः महिलांचे प्रथम कर्तव्य आहे.

प्रस्तावना : मानव समाजात जवळपास पन्नास टक्के प्रमाण स्त्रियांची आहे आज स्त्री शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रात पुरुषाच्या खांद्याला खांदा देऊन काम करताना दिसते. स्त्रीने स्वतःच्या कष्टाने कर्तृत्वाने आणि आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर समाजात मानाचे स्थान प्राप्त केले आहे. आज सर्व क्षेत्रात स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने आघाडीवर असली तरी ते फक्त ठराविक वर्गापुरतेच मर्यादित आहे.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना: महिला सक्षमीकरण म्हणजे कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे तसेच स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून घेऊन त्याचा विकास करायचा तसेच घरगुती आणि सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण म्हणतात.

महिला सक्षमीकरणाचा इतिहास: आज समाजाचा विकास झाला असे आपण मानत असलो तरी त्याला साक्ष असणाऱ्या इतिहासाला आपण विसरू शकत नाही. आज पर्यंत इतिहासाचा आपण आढावा घेतला तर 'स्त्री' ही राष्ट्रउभारणीच्या चळवळीचा अविभाज्य घटक आहे अशीच तिची ओळख राहिली.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी शिक्षण+ समता +न्याय = सक्षमीकरण अशाच स्वरूपाचे विचार मांडलेले पहावयास मिळते.

महिला सक्षमीकरणाआ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान तर अतिशय महत्वाचे आहे. त्यांनी स्त्रियांना हिंदू कोड बिला द्वारे न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

इतिहासा पासून ते आजपर्यंत महिला सक्षमीकरणाचे आयाम सतत बदलत असलेले दिसून येतात. कारण येथे आपणास स्त्रियांची बहुविधता पहावयास मिळते. आदिवासी, दलित, उच्चभू आणि उच्चशिक्षित महिलांच्या सक्षमीकरणाची स्थिती ही भिन्नभिन्न स्वरूपाची आहे.

महिला सक्षमीकरणाच्या पहिल्या टप्प्यावर (इ.स. 1948 ते इ.स.1920) ब्राह्मणी व्यवस्थेने स्त्रियांच्या संदर्भात अनेक जाचक प्रथा (उदाहरणार्थ - बालविवाह, सतीपद्धती, विधवा केशवपन, विधवा पुनर्विवाह बंदी इत्यादी) लादलेले होते. या विरोधात अनेक समाजसुधारकांनी महत्त्वाच्या भूमिका बजावल्या.

दुसऱ्या टप्प्यात (इ.स. 1920 ते इ.स. 1950) परकीय सत्ता होती. ही उदारमतवादाचे व व्यक्तिस्वातंत्र्याचे समर्थन करणारी होती. म्हणूनच स्त्री प्रश्नाच्या अनुषंगाने सती प्रथा बंदी, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह बंदी, वारसा हक्क इत्यादी सुधारणा घडवून आणणारे कायदे केले गेले पण या कायद्यातही पुरुषसत्तेचे वर्चस्व दिसून येते.

तिसऱ्या टप्प्यावर (इ.स. 1950 ते इ.स. 1975) औद्योगिक क्रांतीनंतर जन्माधिष्ठित विषमता नष्ट करण्यास मदत झाली. उपोषणे, संघटनात स्त्रियांच्या सहभागाचे प्रमाण वाढले. 1975 हे वर्ष युनोने महिला वर्ष म्हणून घोषित केल्यानंतर खऱ्या अर्थाने स्वतंत्रपणे महिला सक्षमीकरण वर भाष्य करायला सुरुवात झाली. 1990 नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या प्रवाहात स्त्री प्रश्नाचे स्वरूप अधिक जटिल होत गेले.

आज महिला सक्षमीकरणाची टक्केवारी वाढली तरी वास्तविकता वेगळी पहावयास मिळते. आज वर्तमानपत्र उघडले की महिलांना जाळण्याच्या, बलात्काराच्या, हत्याच्या बातम्या वाचायला मिळतात. आपल्या अवतीभोवती आपण पाहतो स्त्रीला शक्यतो दुय्यम स्थानच लाभलेले असते. तीला कुटुंबात, समाजात गौण समजण्यातच पुरुषाला धन्यता वाटते. आपण नेहमी म्हणतो जिथे स्त्रीचा आदर केला जातो तेथेच देवाचा वास असतो. परंतु समाजात स्त्रियांना अजुनही पाहिजे तेवढा आदर दिला जात नाही. आपण कितीही म्हटलं की स्त्री-पुरुष समान आहेत तरीही आपण मुलालाच जास्त महत्त्व देतो. याचे उदाहरण म्हणजे कोल्हापूर सारख्या शहरात सीपीआर हॉस्पिटलमध्ये प्रसूतीनंतर सहाव्यांदा मुलगीच झाली म्हणून तिचा नवरा एका दिवसाच्या बाळंतिणीला मारतो आणि या पुढे माझ्या घरात यायचं नाही असे म्हणून निघून जातो. दुसरी घटना कोल्हापुरात काही ठिकाणी स्थलांतरित कुटुंब झोपड्या करून राहतात. छोटा मोठा व्यवसाय करून उदरनिर्वाह चालवतात व काही महिन्यांनंतर दुसरीकडे स्थलांतरित होतात. या ठिकाणी तिसऱ्यांदा मुलगी झाली म्हणून तो तीन मुलींना व पत्नीला सोडून मी आता दुसरे लग्न करणार म्हणून निघून जातो. कुटुंबाची सुरुवात घरात खरं पण हे स्त्री मुळेच असते हे माहीत असूनही बीडमधील डॉक्टर दांपत्य तुरुंगाबाहेर आल्यानंतर पुन्हा आपला व्यवसाय जोमाने सुरू करताना दिसतात त्याला समाज प्रतिसाद देतो. यावरून सत्य परिस्थिती लक्षात येते.

अगदी अनादी काळापासून स्त्रियांनी आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध केले आहे.त्याचाच परिणाम म्हणून देशातील पहिली महिला डॉक्टर होण्याचा मान डॉ. आनंदीबाई जोशी यांना मिळाला, पंतप्रधान इंदिरा गांधी, आयपीएस ऑफिसर किरण बेदी, अंतराळविरांगणा कल्पना चावला, राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील, गानसम्राज्ञी लतादीदी, बॉक्सिंग पटू मेरी कोम, बॅडमिंटनपटू सायना नेहवाल, टेनिसपटू सानिया मिर्झा अशी उदाहरणे आपणास पहावयास मिळतात. एकीकडे समाजात अशा स्त्रिया पूर्ण जगामध्ये भारताचे नाव उंचावत आहेत तर त्याच भारतामध्ये काही स्त्रियांची स्थिती हलाखीची असल्याचे पहावयास मिळते. सद्यकालीन महिला सक्षमीकरण जाणून घेण्यासाठी कोल्हापूर शहरातील जाधववाडी या प्रभागातील विविध शैक्षणिक पात्रता असलेल्या, विविध जाती-धर्माच्या व वेगवेगळ्या आर्थिक गटातील 30 महिलांची सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने निवड करण्यात आली. आणि मुलाखत तंत्राचा वापर करून संशोधन पेपर लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षणासंबंधी माहिती:

अभ्यासासाठी निवडलेल्या 30 महिलांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या 9 महिला, माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या आठ महिला, उच्च माध्यमिक शिक्षण झालेल्या सात तर उच्च शिक्षण पूर्ण केलेल्या सहा अशा तीस महिलांनी कडून माहिती घेण्यात आली. फुले दाम्पत्याने स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले कारण शिक्षण हे प्रत्येक व्यक्तीला सर्वार्थाने 'सक्षम' बनवू शकते. स्त्रियांना आत्मभान यावे यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांना सक्षम बनविण्याचे प्रयत्न केले तरीही आज देखील म्हणावे तेवढे त्यांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले दिसून येत नाही.

वयासंबंधी माहिती: अभ्यासासाठी निवडलेल्या महिलांपैकी 18 ते 28 या वयोगटातील सात महिलांचा, 29 ते 39 वयोगटातील आठ महिलांचा, 40 ते 50 वयोगटातील पाच महिलांचा आणि 51 वर्षापूर्वी दहा महिलांचा समावेश करण्यात आला.

व्यवसाय / नोकरी संबंधी माहिती: अभ्यासासाठी निवडलेल्या महिलांमध्ये 24 महिला व्यवसाय व नोकरी मध्ये होत्या, म्हणजेच आर्थिक उत्पन्नाच्या प्रक्रियेमध्ये सहभागी होत्या. तर सहा महिला या घरकाम करीत होत्या. महिलांच्या व्यवसायांमध्ये भाजी विकणे, बांगड्या विकणे, मेस चालविणे यांचा समावेश आहे. तर नोकरी मध्ये खाजगी क्षेत्रात हॉटेलमध्ये, स्वयंपाक करणे, भांडी घासणे, फायनास मध्ये स्वच्छता करणे, कापड दुकानांमध्ये, मॉलमध्ये तर शासकीय नोकरीमध्ये प्राध्यापक, डॉक्टर, शिक्षक, क्लार्क या कामाचा समावेश होतो. म्हणजे एकंदर 67 टक्के महिला या आर्थिक उत्पन्न प्रक्रियेत सहभागी होत्या. उत्पन्नातून मिळालेल्या पैशातून कौटुंबिक खर्च तर काही महिला बचतीसाठी उत्पन्नाचा उपयोग करीत होत्या. पण बचतीतून साठलेला पैसा ते कुटुंब प्रमुखांना म्हणजेच त्यांच्या पतीनाच देत होत्या. तो पैसा कुटुंबातील एखाद्या मोठ्या कामासाठी वापरता यावा हा त्यामागील हेतू आढळून आला.

कुटुंब नियोजनाच्या संदर्भात महिलांमध्ये जागृतता असलेली दिसून येते कारण अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्वच महिलांचे तीन पेक्षा जास्त अपत्य नव्हते.

कोणत्याही कुटुंबामध्ये समता प्रस्थापित करायची असेल तर निर्णय घेण्याचा अधिकार पती आणि पत्नी दोघांनाही असणे आवश्यक आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की आजही स्त्रियांना स्वतंत्ररीत्या महत्त्वपूर्ण विषयासंदर्भात निर्णय घेण्याचा अधिकार नाही. अभ्यासासाठी निवडलेल्या स्त्रियांमध्ये उच्चशिक्षित व उच्चपदस्थ स्त्रीयांचाही समावेश आहे. ते निर्णय घेतातही, पण निर्णय अंतिम किंवा फायनल होण्यासाठी पुरुषाची परवानगी आवश्यक आहे असे आढळून आले. केवळ आठ टक्के महिलांच्या संदर्भात त्यांचा निर्णयही महत्त्वाचा मानला जात असलेला आढळून आले.

कुटुंबातील स्त्रियांची स्थिती: देशात महिलांचे स्थान/ स्थिती पाहून देशाच्या प्रगतीचा अंदाज येतो. त्याप्रमाणे कुटुंबामध्ये स्त्रियांची स्थिती पाहून आपण कुटुंबाच्या प्रगतीचा अंदाज येऊ शकतो. अभ्यासामध्ये असे दिसून आले की ज्या महिला उच्चशिक्षित आहेत त्यांनी कुटुंबामध्ये स्वतःचा दर्जा प्रस्थापित केला आहे म्हणजे सक्षमीकरणाच्या पावले उचलण्यास सुरुवात झाली असे म्हणता येईल.

संपत्ती विषयक माहिती: उच्चपदस्थ महिलांच्या नावे नवीन खरेदी केलेली संपत्ती असल्याचे अभ्यासामध्ये स्पष्ट झाले. यासाठी सरकारची जी पंतप्रधान आवास योजना आहे तिचा उपयोग झालेला आठ टक्के महिलांनी सांगितले. कारण या योजनेनुसार स्त्रीच्या नावे घर खरेदी केल्यासच शासनाचे अनुदान दोन लाख 65 हजार रुपये मिळते. केवळ पुरुषांच्या नावे घर खरेदी केल्यास ही रक्कम मिळत नसल्याने, शिवाय बँकेचे व्याजदर आणि इतरही सवलती मिळत असल्याने घरासारखी संपत्ती स्त्रीच्या नावे असल्याचे दिसून आले.

काही परंपरागत रूढीच्या संदर्भात विशेषतः वटपौर्णिमेला स्त्रिया वडाच्या झाडाची पूजा करतात. त्यामागील त्यांची श्रद्धा कमी झालेली दिसून येत नाही. अभ्यासासाठी निवडलेल्या तीस महिलांपैकी दोन महिला या विधवा होत्या. या व्यतिरिक्त दुसऱ्या तीन महिला सोडल्या तर तब्बल 83 टक्के महिला पूजा करीत असलेले आढळून आले.

मुलांच्या शिक्षणासंदर्भातील माहिती: अभ्यासासाठी निवडलेल्या शंभर टक्के महिला त्यांच्या मुलांच्या आणि मुलींच्या शिक्षणासंदर्भात अधिक जागृत असलेले दिसून आले. ज्या महिलांचे ग्रॅज्युएशन पर्यंत शिक्षण झाले आहे त्यांना तर त्यांच्या अपत्यांच्या शिक्षणाची काळजी आहेच पण ज्या स्त्रियांचे शिक्षण कमी झाले ते सुद्धा कितीही कष्ट करावे लागले तरी आपण अपत्यांना दर्जेदार शिक्षण देणार असल्याचे मत स्पष्ट केले. विद्यासागर ईश्वरचंद ने म्हंटले होते सुशिक्षित स्त्री हे समाजाला मिळालेले वरदान आहे, स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही त्याची आज प्रचिती आल्याचे दिसून येते.

महिला सक्षमीकरण ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे. महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे समाजाचा, देशाचा विकास असतो. समाज परिवर्तनशील आहे त्याप्रमाणे स्त्रियांची भूमिका, महत्त्वाकांक्षा, दृष्टिकोण यामध्ये बदल होत आहे. भारताच्या पुरुष प्रधान

संस्कृतीत महिलांकडे, त्यांच्या अधिकाराकडे, व्यक्ती स्वातंत्र्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात आज फरक झालेला दिसतो. पण त्याची व्यापकता वाढणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने दिलेले मुलभूत हक्क आणि अधिकार हा स्त्रियांच्या विकासाचा पाया आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी मुलींची शैक्षणिक, व्यावसायिक योग्यता वाढवणे आवश्यक आहे. याशिवाय राजकीय अधिकाराशिवाय कोणत्याही घटकाला सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होता येत नाही. त्यामुळे स्त्रियांना राजकीय हक्क मिळण्यासाठी राजकारणात 50 टक्के आरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. महिला समाजव्यवस्थेचा अविभाज्य व अनिवार्य भाग आहे. तेव्हा त्यांना सर्वार्थाने सक्षम करणे हे समाज, शासन व स्वतः महिलांचे प्रथम कर्तव्य आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. शिंदे ज.रा. अमृतकर सुभाष, 'समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५
२. मेधा नानिवडेकर, 'महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, 1975 पासून', प्रकाशक- प्रतिमा, पुणे, स्त्री अभ्यास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, 2006.
३. <https://mr.wikipedia.org/s/c8b>
४. http://lib.unipune.ac.in:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/7623/08_chapter%201.pdf?sequence=8&isAllowed=yhttp://lib.unipune.ac.in:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/7623/08_chapter%201.pdf?sequence=8&isAllowed=y